

Ярослав ЮВСЕЧКО

Новітні релігії в Україні в умовах нових викликів: COVID-19 та війна

Останні декілька років були складними для нових релігійних рухів в Україні, спочатку через пандемію COVID-19, а потім через війну. Під час пандемії громади НРР зазнали втрат у кількості активних віруючих, було обмежено присутність на релігійних заходах, або ж їх було переведено в онлайн. Після російського вторгнення багато громад НРР втратили приміщення для зібрань, або були змушені покинути їх на окупованих територіях, а дехто переїхав в інші регіони України чи закордон й розпочинав свою діяльність спочатку. У статті досліджено складні процеси, пов'язані з пандемією COVID-19 та війною, що мали місце в Україні та впливали зокрема й на релігійну сферу, та як громади нових релігійних рухів долали ці виклики.

Ключові слова: нові релігійні рухи, пандемія, війна, онлайн-богослужіння

Yaroslav Yuvsechko

New religions in Ukraine in the face of new challenges: COVID-19 and war

The last few years have been difficult for new religious movements in Ukraine, first due to the COVID-19 pandemic and then due to the war. During the pandemic, the communities of NRM experienced losses in the number of active believers, their attendance at religious events was limited, or they were transferred online. After the Russian invasion, many communities of NRM lost their buildings of meeting places, or were forced to leave them in the occupied territories, and some moved to other regions of Ukraine or abroad and started their activities anew. The complex processes related to the COVID-19 pandemic and the war that took place in Ukraine and affected, in particular, the religious sphere, and how communities of new religious movements overcame these challenges are examined.

Keywords: new religious movements, pandemic, war, online worship

Не зважаючи на тривалу присутність новітніх релігій у релігійному просторі України, наше суспільство все ще не сприйняло їх повною мірою. Попри деякі успішні спроби організувати повноцінне релігійне життя нових релігійних рухів (далі – НРР), вони все ще не цілком інтегровані в культурний і духовний контекст України; вони часто відчують себе чужими до цього середовища та переживають неоднозначне ставлення українців до НРР. Труднощів їм за останніх кілька років додали спочатку пандемія COVID-19, а потім війна. Під час пандемії громади НРР зазнали значних втрат у кількості своїх активних віруючих через державні карантинні обмеження на зібрання. Релігійні приміщення часто були закриті або з обмеженнями кількості присутніх, або ж релігійні заходи було переведено в онлайн. Після російського вторгнення багато громад новітніх релігій втратили будівлі храмів чи приміщення для зібрань, або були змушені покинути їх на окупованих територіях, а дехто переїхав в інші регіони України чи закордон де їм довелось розпочинати свою діяльність спочатку. Обидва нових виклики актуалізували дане дослідження.

В українському поліконфесійному середовищі частка НРР відносно невелика. Серед загальної кількості існуючих релігійних організацій усіх конфесій в Україні

на організації нових релігійних рухів припадає лише бл. 5%. Які нові релігії входять до цієї статистики? Ми вважаємо, що нові релігії для України – це релігійні комплекси, які, по-перше, історично не успадковані від попередніх епох, не притаманні релігійній традиції нашої нації, культурно й ментально не вкорінені, але набули поширення завдяки місіонерським проповідникам з їхньої історичної батьківщини; або/та, по-друге, виникають як релігійний експеримент, як результат синкретизму кількох релігій, який здійснює певний засновник нового руху.

Нові релігійні рухи в Україні активно використовували нові умови, що виникли внаслідок руйнування старої матриці тоталітарного суспільства у ставленні до релігії та Церкви та впливу західного світу з його принципами свободи совісті та прав людини. Хоча спочатку їм було важко вписатися в нову реальність. На відміну від традиційних релігій, поширених в Україні, які мали хоча б якусь знищену за радянських часів історію, нові релігії вийшли на абсолютно нове для них духовне поле. Це були як негативні, так і позитивні моменти: люди, як правило, не довіряли новим проповідникам, схилившись до звичних церковних священників, відповідно до досвіду батьків. З іншого боку, нові релігії запропонували новий підхід, нові знання та нові перспективи для людини, яка шукала сенс у своєму житті.

Хоча множинність створює умови для вільного вибору релігій, ці умови не є однаковими для традиційних і нових релігій (традиційні релігії значно більше підтримуються місцевими органами влади, а більшість НРР, у кращому випадку, підтримуються іноземними інституціями їхніх релігійних організацій).

Часто нові релігії не сприймаються владою взагалі, хоча бувають випадки, коли налагоджуються партнерські стосунки з державними чиновниками, досягаються домовленості про спільне вирішення соціальних проблем. Та переважно влада не допомагає таким Церквам, а очікує від них допомоги, хоча ресурси цих організацій обмежені.

Є приклади дискримінації нових релігій у відведенні землі під будівництво культових споруд, відкриття їхніх духовних осередків, студій, шкіл тощо, де потрібна згода держави. Тобто умови реалізації права на свободу релігійної діяльності для традиційних і нових релігій різні. Рівність, найчастіше, доступна лише на папері.

За даними соціологічного дослідження “Релігійні меншини України та державно-конфесійні відносини”, проведеного Українською асоціацією релігієзнавців (далі – УАР)¹, віруючі неорелігійних спільнот оцінюють рівність усіх релігій перед законом як недостатню (2,6 бала з максимум 5), а експерти оцінюють її у 3,5 бала.

“Традиційні” релігії також часто вважають НРР ворожими, оскільки вони сприяють руйнуванню стійких догматичних уявлень про надприродне, всесвіт, людину тощо. Хоча нові релігії не можуть конкурувати з ними через свою нечисленність. З іншого боку, вважається, що НРР розмиває етнічну ідентичність, створюючи тим самим т. зв. проблему конфлікту ідентичності. За свідченням представників Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів, традиційні Церкви протидіють поширенню мормонів, закли-

¹ Проєкт “Релігійні меншини України та державно-конфесійні відносини” реалізовувався у 2021 р. Українською асоціацією релігієзнавців за підтримки Фонду Прав Людини Посольства Королівства Нідерландів.

III. РЕЛІГІЙНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ

каючи державну владу заборонити поширення цієї Церкви зокрема і нових релігій загалом. Вони також використовують друк книг, брошур і різних статей у пресі, спрямованих проти всіх таких релігій, які вони називають “обманщиками”. Така опозиція Церкві Ісуса Христа Святих останніх днів, за їхніми даними, є постійною, хоча й хвилеподібною. Окрім мормонів, найбільше критики та закликів до заборони також зазнають Свідки Єгови. Такими закликами найчастіше займається Українська православна церква (Московського патріархату) (далі – УПЦ МП).

Тож загалом, як ми зазначали раніше, українське суспільство ще не сприйняло НРР як “своїх”, вони ще не цілковито інтегровані в культурний та духовний контекст України, відчують себе чужими для цього середовища. Це підтверджує вже згадане опитування представників релігійних громад та експертів щодо їхнього бачення рівня толерантності українського суспільства. “Оцінка рівня релігійної толерантності в українському суспільстві” – 3 бали з максимум 5 відповідно до зазначеного вище опитування віруючих неорелігійних спільнот та експертів.

Окрім згаданих внутрішніх перешкод для нормального розвитку неорелігій в Україні, додалась пандемія COVID-19. Коронавірус став тим явищем, яке знову розділило історію людства на періоди “до” і “після”. Ситуація з пандемією COVID-19 поставила серйозні виклики для всього людства та його окремих спільнот, включаючи віруючих і Церкви. Як доцільно діяти в таких умовах, в яких формах вести релігійне і церковне життя, які зміни в Церквах і в релігійності можуть відбутися при її віддаленості та віртуалізації?

Настанови ВООЗ щодо протидії поширенню коронавірусу означали, що для релігійно орієнтованих людей життя деякий час не буде звичним. Послідовники релігій по-різному реагували на ці змінені реалії. У той час як деякі визнавали прийнятними рекомендації ВООЗ, інші не просто не бажали приймати рекомендації ВООЗ, а й вважали за потрібне протистояти їм з релігійних мотивів, розглядаючи їх як навмисні спроби підірвати вплив релігії.

Практичний вимір релігії підтримується обрядами, ритуалами, паломництвом і церемоніями. Заходи, вжиті урядами в усьому світі для припинення поширення COVID-19, призвели до зміни та порушення цих перформативних аспектів релігії, залишивши віруючим можливість імпровізувати, інтерпретувати та досліджувати нові шляхи та альтернативи. Швидкість, з якою було знайдено баланс між зібраннями в офлайн і онлайн-режимах, свідчить про незмінну цінність релігії та наполегливість віруючих адаптувати звичайні форми діяльності до швидкозмінної реальності світу, зараженого пандемією [8].

З одного боку, наявність онлайн-зібрань відкрила багато можливостей для віруючих. Більше можна не обмежуватись місцевим храмом для участі в релігійних зібраннях. Кожен міг вибрати час і місце їхнього проведення. Опосередкована природа віртуального, яка замінила реальне, поширилася на сферу релігії більш помітним і рішучим чином, ніж ми могли коли-небудь собі уявити. Це також відкрило можливість для нових гравців вийти на арену релігійних практик, це були свого роду й нові можливості для новітніх релігій.

З іншого боку, серед віруючих лунали голоси обурення тим, як держава та урядові установи домагаються закриття громадських богослужінь і служб. Для багатьох

віруючих спільне богослужіння є невід'ємною частиною їхнього життя, особливо в кризових ситуаціях. У деяких місцях віруючі стримано порушували закон, щоб підтримати свою прихильність до спільного богослужіння. Учасники говорили про необхідність бути з'єднаними із божественним у спільному богослужінні у цій ситуації більше, ніж будь-коли раніше.

В Україні вказівки уряду щодо обмеження діяльності релігійних організацій під час карантину COVID-19 виявилися досить нечіткими. Відповідна постанова Кабінету Міністрів України неодноразово змінювалася та доповнювалася. Якщо початкова редакція забороняла масові заходи, у тому числі організовані релігійними організаціями, що налічують більше 10 осіб, то згодом уряд змінив формулювання, підкресливши, що всі масові заходи, у тому числі релігійних організацій, заборонені. Це призвело до різноманітних інтерпретацій та пояснень обмежень релігійної свободи.

Багатьох священників і віруючих, у тому числі нових релігійних течій, цікавило питання, що робити з храмами, молитовними будинками та іншими культовими спорудами та обрядовими діяльністю – що саме можна в них практикувати? Оскільки офіційної відповіді не було, глави Церков почали розробляти власні методичні поради щодо поведінки під час карантину на основі окремих положень постанови уряду, чинного законодавства про санітарні норми та зарубіжного досвіду.

Справжньою проблемою для конфесій виявилось виконання місцевою владою в регіонах України постанови уряду про карантин. За відсутності чіткого розуміння рішень уряду в окремих випадках справа доходила до вимог влади в регіонах про повне закриття храмів.

Слід підкреслити, що релігійні громади нових релігійних течій в Україні продемонстрували високий рівень дисципліни в умовах карантину і не були помічені в жодних правопорушеннях. Проте, опитування показали, що в кожній релігійній громаді частина віруючих не погоджуються з карантинними обмеженнями. Під час карантину поведінка віруючих відобразила їхнє переконання, що вони віддають перевагу Божій владі над людською, церковним законам над світськими.

Отже, більшість НРР погодилися на гібридну модель богослужіння: повністю онлайн або офлайн для обмеженої кількості відвідувачів як прояв відкритої реакції на зміни, що настали внаслідок запровадження державних карантинних обмежень.

З другої половини 2020 р. тема вакцинації проти COVID-19 активізувалася, і ставлення до неї різних релігійних організацій також було різним: від схвалення та стимулювання пошуку ефективних вакцин та їх справедливого розподілу до заперечення та осуду. Нові релігійні рухи в Україні в кампанії проти вакцинації не були помічені. Водночас під час опитування, про яке йтиметься далі, представники НРР заявили, що залишають вибір за самим віруючими вакцинуватися їм чи ні.

На початку 2022 р. УАР провела опитування представників НРР щодо діяльності їхніх релігійних громад під час пандемії COVID-19. Були опитані лідери нових релігійних організацій, які найкраще обізнані із загальною ситуацією стосовно того, що сталося з їхніми громадами під час пандемії.

Як наслідок, більшість (70%) респондентів НРР заявили, що відвідуваність їхньої релігійної організації у 2020–2021 рр. зменшилася принаймні частково. Проте,

III. РЕЛІГІЙНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ

кількість постійних активних членів релігійних організацій НРР у 2020–2021 рр. істотно не зменшилася.

Водночас на запитання про вікові, майнові, професійні, територіальні тощо зміни членів релігійних організацій під час пандемії переважна більшість зазначила, що вони не змінилися. Але близько 30% лідерів громад заявили, що кількість молодих людей у громаді значно зросла під час пандемії, що пов'язують у тому числі з започаткуванням онлайн-зібрань.

Усі опитані представники нових релігійних організацій також заявили, що продовжували традиційне богослужіння під час пандемії, але також проводили богослужіння онлайн. Водночас в умовах карантинних обмежень з'явилися нові форми міжконфесійної взаємодії, нові способи спілкування з паствою за допомогою інформаційних технологій. Онлайн-молитви та проповіді привабили не лише віруючих певних конфесій, а й будь-яких інших зацікавлених осіб. Як вже зазначалось, активізувалась молодь завдяки вільному доступу до інформаційних ресурсів з релігійної тематики.

При цьому абсолютно всі громади НРР заявили, що дотримуються встановлених Урядом карантинних вимог. Вони також зазначили, що позиція їхніх релігійних організацій збігається з позицією Уряду України та ВООЗ щодо запобігання та захисту від COVID-19. Однак деякі громади вказали, що держава має запроваджувати менше обмежувальних заходів.

В умовах обмежених можливостей для зустрічей близько 80% опитаних релігійних громад НРР зазначили, що використали цей час для реалізації різноманітних соціальних проєктів – як правило, для допомоги малозабезпеченим громадянам харчуванням.

Усі опитані релігійні організації оцінили взаємодію з державною/місцевою владою під час пандемії COVID-19 як незмінну. Тобто проблеми, звісно, є, але вони такі ж, як і до пандемії. І здебільшого ці проблеми пов'язані з “неприйняттям” нових релігійних течій деякими державними чиновниками (які є переважно прихильниками православних Церков).

Думки щодо того, чи дотримувався в Україні принцип рівноправності релігійних організацій під час пандемії COVID-19, розділилися. Близько половини респондентів відповіли, що цього принципу дотримуються. Але інша половина зазначила, що цього принципу дотримуються лише частково, зокрема не від усіх релігійних громад влада однаково вимагає дотримання правил карантину. 10% сказали, що принцип рівності ніколи не дотримувався повністю і до пандемії.

Доступ релігійних організацій НРР до інформаційних ресурсів під час пандемії COVID-19 багато в чому був визнаний достатнім. Близько 30% громад навіть відзначили, що доступ до інформаційних ресурсів покращився завдяки активній роботі спільнот з онлайн-проповідей під час пандемії.

Нарешті, дуже важливі питання. Які проблеми та перспективи бачать НРР у своєму розвитку на найближчі роки? Які проблеми визначають позицію НРР в Україні сьогодні, під час пандемії COVID-19, і що буде актуальним після карантину?

Згідно з опитуванням, НРР бачать своє майбутнє в активній просвітницькій роботі. Інші важливі аспекти їхньої діяльності вбачаються у рівності з іншими організаціями

(особливо “традиційними”), рівності прав, а іноді й потребі в політиці захисту з боку влади чи принаймні невтручання в їхню діяльність.

За результатами опитування, основними проблемами НРР в Україні, які іноді виникають зараз і будуть актуальними після пандемії, є:

- скарги представників деяких традиційних релігій до органів державної та місцевої влади з вимогою заборонити реєстрацію неорелігій як “сект”;

- часто місцеві органи влади вимагають незаконного дозволу на проведення зборів;

- іноді органи державної влади вимагають списки віруючих для реєстрації Статуту релігійної організації, що є порушенням Закону і права на свободу совісті;

- іноді виникають проблеми з реалізацією права на альтернативну (невійськову) службу членами неорелігійних організацій;

- реальний і постійний контакт з владою мають лише традиційні Церкви, які об’єднані в Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій, куди не запрошуються представники релігійних меншин.

Таким чином, пандемія COVID-19 зрівняла всіх – чи то “традиційні” Церкви чи НРР – усі постраждали від пандемії. У небезпеці опинилися віруючі всіх конфесій і навіть невіруючі, але у віруючих часто були більш релевантні пояснення, чому це сталося (у деяких неорухах християнського коріння ми чули думки віруючих про те, що це людство покарано за свої гріхи). Тому, на нашу думку, віруючі люди сприйняли COVID спокійніше, ніж невіруючі, без особливих крайнощів. Але всі страждали, люди хворіли і вмирили, незалежно від віросповідання.

Проте, традиційним “великим” Церквам було важче стежити за карантинними правилами, особливо в сільській місцевості, де люди звикли ходити до церкви. НРР менші, кожен віруючий у них як на долоні, тому було легше стежити за дотриманням правил та рівнем дисципліни, як індивідуальної, так і громадської.

Як тільки громади НРР та інші релігійні організації в Україні почали при звичаюватись до карантинних обмежень, пандемія COVID-19 об’єктивно відійшла на другий план. Повномасштабна війна РФ проти України принесла нові виклики, не бачені релігійними організаціями в Україні раніше.

Можна констатувати, що будь-яка кризова ситуація більше спонукає людину звертатись до надприродного (за даними соціологічної служби Центру Разумкова 26% опитаних українців заявили, що від початку великої війни стали більш релігійними та віруючими людьми) [3]. Проте, навряд чи релігійні організації в Україні бажали саме такого приросту віруючих. Відповідаючи на питання, як змінилася частота відвідування ними церкви (молитовного будинку) після початку війни, ми бачимо, що ситуація з початком війни не змінилась. 47% респондентів відповіли, що відвідують церкву, як і раніше, 11% стали відвідувати церкву частіше, а 12,5% – рідше. 11% опитаних відповіли, що після початку війни частіше потребують спілкування з одновірцями (членами їхньої релігійної громади).

Дехто, переважно зі сходу, стали відвідувати храм рідше через небезпеку для життя, повітряні тривоги, обстріли, пошкодження самих храмів або від’їзд священників.

III. РЕЛІГІЙНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ

Внаслідок обстрілів та бомбардувань населених пунктів була зруйнована не лише стратегічна інфраструктура та житлові будинки, але й соціальні об'єкти, зокрема, й культові споруди. Команда проєкту “Релігія в огні: документування воєнних злочинів Росії проти релігійних громад України” фіксувала та документувала злочини російської армії щодо релігійних громад. Зокрема, пошкодження релігійних споруд, напади на релігійних діячів, порушення прав членів релігійних спільнот. Дослідники проєкту рекомендували органам влади та міжнародним правозахисним організаціям звернути особливу увагу на релігійні меншини, адже їм важче пережити кризові моменти [4].

Вкрай складна ситуація склалась для громад НРР на окупованих територіях. В умовах окупації вони змушені були або припинити своє існування, або піти в підпілля. Багато громад лишились без власності: церкви та молитовні будинки окупаційна влада використовує для своїх потреб. Найчастіше храми та молитовні будинки перефільовують на казарми, офіси або спортзали.

За даними Інституту релігійної свободи, репресії щодо представників різних конфесій тривають на всіх окупованих територіях. “Мучениками” за віру стали не тільки православні, а й мусульмани та представники інших релігійних організацій. Ще один свіжий тренд – рейдерські захоплення майна протестантських громад та “нетрадиційних” релігійних громад [1].

Деякі конфесії та релігійні напрямки, які в Україні (як і в більшості країн світу) діють легально, в Росії вважаються екстремістськими організаціями. Зокрема, Свідки Єгови або ісламський рух Хізб ут-Тахрір.

Відповідно до щорічної доповіді про свободу віросповідання у світі, яку 2 червня 2022 р. представив держсекретар США Ентоні Блінкен, у 2021 р. релігійні групи та неурядові організації (далі – НУО) Росії повідомляли про те, що влада продовжувала вдаватися до переслідувань, затримань, тюремного ув'язнення, тортур, фізичного насильства та конфіскації майна громадян через їхні релігійні переконання або приналежність або членство в групах, визнаних “екстремістськими”. До таких відносять: Свідків Єгови, Меджліс кримських татар, Хізб ут-Тахрір, рух “Таблігі Джамаат”, послідовників мусульманського богослова Саїда Нурсі, Церкву саєнтології, Фалуьгун та численні євангелічні протестантські групи [5]. Російські суди присуджують надмірні терміни ув'язнення людям за те, що вони сповідують свою релігію. Щороку Росія отримує зауваження за переслідування “Свідків Єгови”. Аналогічна ситуація для цих релігійних організацій тепер склалась й на окупованих та “включених” до складу РФ територіях України, де представників цих організацій піддають “десатанізації” (складно визначити, що означає цей термін). Представників інших релігійних громад окупанти змушують перереєструватися за російським законодавством.

Ще однією проблемою для НРР як на підконтрольній території України, так і, особливо, на окупованій частині, є діяльність антикультових та антисектантських рухів, які в Росії тісно пов'язані з православним фундаменталізмом, для якого що представники новітніх релігійних течій, що католики чи протестанти, що православні інших юрисдикцій – конкуренти, для максимальних утисків яких усі засоби є прийнятними. Під категорію “культів” потрапляють як представники нових релігійних

рухів, так і ті, кого названо представниками “сект”, оскільки вони не відповідають “істинній релігії” та шкідливі для духовного розвитку людини.

Україні також активно нав’язується російська модель ставлення до НРР як вкрай негативного явища. Яскравим представником контркультурної діяльності є Міжнародний центр “Діалог”, який очолює російський православний богослов А. Дворкін. Наприклад, у контексті нинішньої політичної ситуації в Україні Дворкін вважає, що в Україні стався сектантський переворот. Донедавна в Україні працювало представництво Центру Дворкіна – Центр допомоги жертвам деструктивних культів “Діалог” у м. Дніпро та Запоріжжя. Цей Центр активно виступав проти будь-яких “неправославних” нових релігій. Останнім часом активно поширюється дезінформація про “псевдорелігію” Фалуныгун. Також ідеї Дворкіна приховано підтримують у своїй діяльності “Союз захисту сім’ї та особистості” у Києві та Харкові та заснований на початку 2000-х рр. Центр апологетичних досліджень, який має свій філіал на території України, принаймні, він діяв у Києві до початку повномасштабного вторгнення. Ці організації також активно просували ідеї про необхідність прийняття в Україні законів “щодо заборони діяльності тоталітарних релігійних сект”.

Одним із найпотужніших представників антикультурного руху в Європі є базована у Франції Європейська федерація центрів із дослідження та інформування щодо сектантства (FECRIS), до якої належить низка організацій із різних європейських країн, а також із Росії. Належить до цієї федерації також одна українська організація – Товариство із захисту родини та особистості (FPPS). Вже згаданий керівник російського Центру релігієзнавчих досліджень на честь священномученика Іринія Ліонського Александр Дворкін є віцепрезидентом FECRIS. Українська асоціація релігієзнавців спільно з іншими українськими науковцями навіть писала відкритого листа президенту Франції Еммануелю Макрону щодо припинення фінансування FECRIS [7].

Щоправда, на відміну від України, а тим паче Росії, антикультурний рух на Заході потроху згасає, тому що змінюється контекст і реальність тамтешнього релігійного життя: якщо 40–50 років тому новітні релігійні рухи були чимось новим, такими, що лишень здобували своє місце на релігійному ринку, то нині вони стали його частиною, і то не надто вагомою.

Українським двійником сайту керованого Александром Дворкіним Центру є “Україна сектантська”. Цікаво, що ресурс поширює ідеї передусім російського антикультуризму на наших теренах і є російськомовним.

Антикультурний рух у його російській варіації, підтримуваний Російською православною церквою і чинною владою РФ, – це явище трохи видозмінене, яке містить у собі елементи і від західного антикультуризму, і від контркультуризму. Якщо перший і другий роблять наголос на своєрідному та специфічному обстоюванні вузьких групових чи індивідуальних інтересів, то у випадку РФ мова йде про відстоювання та підтримку ладу, який влаштовує сучасних російських владців і нічого спільного навіть близько не має із захистом прав і свобод особи та громадянина [6].

У той же час на підконтрольних Уряду України територіях релігійні громади НРР, які є вільними у своєму розвитку, як і багато інших громадських чи волонтерських

III. РЕЛІГІЙНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ

організацій, зосередили свою діяльність, окрім безпосередньо культової, на підтримці ЗСУ та постраждалих від війни. 48% опитаних Центром Разумкова відповіли, що їм відомо про випадки, коли релігійні громади (будь-якої релігійної належності) після початку широкомасштабної війни Росії проти України надавали допомогу Збройним Силам України. 43,5% опитаних відомо про випадки, коли релігійні громади надавали матеріальну допомогу біженцям (серед внутрішньо переміщених осіб про такі випадки знають 49% опитаних). 40% опитаних відомо про випадки, коли релігійні громади надавали прихисток біженцям (серед внутрішньо переміщених осіб про такі випадки знають 44% опитаних). 33% респондентів відомо про випадки, коли релігійні громади залучали чи розподіляли гуманітарну допомогу з-за кордону. Найчастішою такою відповіддю була й серед вірних нових релігійних рухів, а також протестантських та євангелічних Церков (66%). 27% опитаних відомо про випадки облаштування у приміщеннях храмів бомбосховищ (найчастіше – у Східному регіоні (34%)). 24% опитаних відомо про випадки надання релігійними організаціями допомоги медичним і соціальним закладам. 24% респондентів відомо про випадки надання релігійними організаціями допомоги жителям деокупованих і прифронтових територій. 21% відомо про випадки, коли релігійні об'єднання допомагали в евакуації жителів із окупованих територій та територій, що перебувають під обстрілами [2].

Таким чином, можна підсумувати, що попри труднощі, спричинені спочатку пандемією, а потім широкомасштабною війною, громади нових релігійних рухів продовжили свою діяльність, щоправда, у видозміненому вигляді. З одного боку, запровадження онлайн-зібрань відкрило багато можливостей для віруючих, де б вони не перебували. Спочатку вони були актуальні під час карантинних обмежень, а тепер така практика стала знову доречною для зв'язку з віруючими, які залишились на окупованих територіях або не можуть доєднатись фізично через безпекові застереження. З іншого боку, серед віруючих лунали голоси обурення тим, що держава створює обмеження для громадських богослужінь і служб. Для багатьох віруючих спільне богослужіння є невід'ємною частиною їхнього життя й стало особливо актуальним у цих кризових ситуаціях.

Тому усі опитані представники нових релігійних організацій зазначили, що продовжували як традиційне богослужіння під час пандемії, так і проводили богослужіння онлайн. У ситуації війни більшість НРР й надалі продовжують практикувати гібридну модель богослужіння: онлайн та офлайн, якщо дозволяє безпекова ситуація. Крім того, частина як віруючих, так і духовенства НРР, знаходиться за кордоном, що також є причиною, чому онлайн-служіння досі не втрачають актуальності. Деяким громадам НРР просто немає де проводити зібрання, оскільки внаслідок обстрілів та бомбардувань населених пунктів були зруйновані їхні культові споруди.

Вкрай складна ситуація склалась для громад НРР на окупованих територіях. Багато релігійних громад в умовах окупації змушені були або припинити своє існування, або діяти підпільно. Багато громад лишились без власності.

Ностальгія за звичними релігійними практиками в автономному режимі цілком зрозуміла як з позиції релігійних організацій НРР, так і їхніх віруючих, але поки що ситуація не дозволяє жити тим життям, яке було раніше. Видається, що й після по-

долання COVID-19 та закінчення війни, технології стануть невід'ємною частиною релігійного життя. На нашу думку, все більше релігійних громад буде схилитися до збереження змішаної форми зібрань, онлайн стане невід'ємною частиною офлайн-церкви, найперше, для залучення більшої кількості прихожан без прив'язки до фізичного перебування в певній місцевості. Бо сама ідея онлайн-богослужіння в онлайн-церкві для багатьох українців поки що надто революційна. За даними останнього опитування, брали участь у відправах через інтернет-мережу лише 15% опитаних.

1. Війна з Богом. Як Росія здійснює церковну окупацію на захоплених територіях. URL: <https://www.liga.net/ua/society/articles/voyna-s-bogom-kak-rossiya-sovershaet-tserkovnuyu-okkupatsiyu-na-zahvachennyh-territoriyah>.

2. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r>.

3. “Нація стає більш монолітною у складних умовах”: як війна впливає на релігійність українців. URL: <https://suspilne.media/392021-nacia-stae-bils-monolitnou-u-skladnih-umovah-ak-vijna-vplivae-na-religijnist-ukrainciv/>.

4. “Релігія в огні”: підсумки за півроку проєкту. URL: https://risu.ua/religiya-v-ogni-pidsumki-za-pivroku-proyektu_n133459.

5. Росія “переслідує за віру та руйнує релігійні об’єкти”: звіт Держдепу США про релігійні свободи. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dopovid-derzhdep-ssha-relihiyna-svoboda/31880747.html>.

6. Трегуб Г. Релігійний фронт гібридної війни. URL: <https://tyzhden.ua/relihijnyj-front-hibrydnoi-vijny/>.

7. FECRIS під обстрілом: 82 відомі українські вчені просять МАКРОН припинити його фінансування. URL: <https://www.europeantimes.news/uk/2022/11/fecris-pid-obstrilom-82-vidatnih-ukraїнських-vчених-prosyať-Mакрона-припинити-його-фінансування/>.

8. Joseph M T. “Religion in Times of COVID-19”. *Economic & Political Weekly* (India). 2021. Vol. 56. Iss.11. March 13.

9. Tytarenko Vita and Bogachevska Iryna. “Religious “Covid Fundamentalism” in Eastern and Central Europe: Challenges and Lessons”. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41. Iss. 1. Article 4: 31–45.